УДК 81’373.1
DOI https://doi.org/10.32782/2617-3921.2021.20.67-74

Дишлева Ганна,
викладач кафедри іноземних мов за фахом,
Національний авіаційний університет
https://orcid.org/0000-0003-0586-330X
м. Київ, Україна

Своєрідність семантичної структури фразеологізмів з антропонімічним компонентом «ім’я людини»

The peculiarity of the semantic structure of phraseological units with the anthroponymic component “human name”

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню семантичних особливостей фразеологізмів, які позначають ім’я людини, у складі лексичної системи української мови. У роботі обґрунтовано визначальні чинники фразеологічних одиниць із цим антропонімічним компонентом, що зумовлює специфіку їх функціонування, здійснено поділ на семантичні групи, виокремлено найважливіші характеристики зазначених фразеологізмів, проаналізовано полісемію фразеологічних одиниць, виявлено механізми представлення характеристик людини та соціуму антропонімічним компонентом, що позначає ім’я людини, у складі фразеологізмів.*

Кожна сфера життя й діяльності людини представлена кількома семантичними темами, за допомогою яких можна з’ясувати характер структуризації всієї системи фразеологізмів з антропонімічним компонентом. Семантична структура фразеологізмів може бути простою, однозначною, і складною, багатозначною. Саме тому важливим для багатоаспектного дослідження фразеологізмів з антропонімічним компонентом «ім’я людини» є завдання зі встановлення системних зв’язків усередині виділеного масиву одиниць. Виділення матеріалу за семантичними підгрупами дасть змогу показати багатство й розмаїття цього потужного фразеологічного шару в українській мові та розкрити найбільшу репрезентованість у тому чи тому концепті аналізованих одиниць.

Фразеологічна семантика зумовлюється характером участі та взаємодії компонентів у створенні цілісного узагальнено-образного значення, його можна уявити у вигляді сукупності впорядкованих смислових елементів – сем, співвідносних із певними властивостями предметів і явищ, хоч прямої відповідності між елементами означуваного і означувача не існує, оскільки утворення фраземного знака відзначається асиметричністю його експонентної і змістової структури. Таким чином, фразеологізм має невловиму множинну додаткову семантику, що віддаляє його значення від первинного. У процесі семантичної трансформації фразеологічних одиниць відбувається символізація їхніх компонентів, які вичерпують свої функції, перестають бути вираженням абсолютної одиничності, набувають конотативного

значення. Ця особливість притаманна більшості фразеологічних одиниць, які входять до складу виділених підгруп і будуть розглянуті нижче.

Ключові слова: *фразеологізми з антропонімічним компонентом, семантичні характеристики фразеологічних одиниць, власні назви як компонент фразеологічних одиниць, позитивні й негативні конотації фразеологізмів, полісемія фразеологізмів.*

Summary. *The article is devoted to the study of semantic features of phraseological units that denote a person's name in the lexical system of the Ukrainian language. The paper substantiates the determining factors of phraseological units with this anthroponymic component, which determines the specifics of their functioning, the division into semantic groups, highlights the most important characteristics of these phraseologies, analyzes the polysemy of phraseological units, identifies mechanisms for representing human characteristics and human, as part of phraseology.*

Each sphere of human life and activity is represented by several semantic themes, which can be used to determine the nature of the structuring of the whole system of phraseological units with an anthroponymic component. The semantic structure ofthese units can be simple, unambiguous and complex, ambiguous. That is why the task of establishing systemic connections within a selected array of units is important for the multifaceted study of phraseological units with the anthroponymic component «Human name». The selection of material by semantic subgroups will allow to show the richness and diversity of this powerful phraseological layer in the Ukrainian language and to reveal the greatest representation in a particular concept of the analyzed units.

Phraseological semantics is determined by the nature of participation and interaction of components in creating a holistic generalized-figurative meaning, it can be represented as a set of ordered semantic elements – seven, correlated with certain properties of objects and phenomena, although there is no direct correspondence between the elements of denoted and denominator, the sign is marked by the asymmetry of its exponential and semantic structure. Thus, phraseological unit has an elusive plural of additional semantics, which distances its meaning from the primary. In the semantic transformation of phraseological units there is a symbolization of their components, which exhaust their functions, cease to be an expression of absolute singularity and acquire connotative meaning. This feature is inherent in most phraseological units, which are part of the selected subgroups and will be discussed below.

Key words: *phraseological units with anthroponymic component, semantic characteristics of phraseological units, proper names as a component of phraseological units, positive and negative connotations of phraseological units, polysemy of phraseological units.*

Вступ. Фразеологічні одиниці на позначення імені людини будь-якої мови є фундаментальним матеріалом для пізнання, розкриття самосвідомості народу, для розуміння психології й характерів людей, які є представниками певної національності або регіону; у них акумулюється інформація про історію, міфологію, літературу, звичаї,

спосіб мислення, специфіку словотворчості народу, тому більшість зворотів, до складу яких входять такі назви, національно марковані. Імена людей є чи не найуживанішою лексикою в усі епохи й усіх народів. Саме тому їх часто сприймають як звичне мовне явище, необхідність наявності якого не викликає жодного сумніву. Однак, попри свою буденність, імена людей – це цілий Всесвіт, у якому віддзеркалюються й хронологізуються усі аспекти існування людства. Тому дослідження фразеологічних одиниць на позначення імені людини є важливим для розвитку лінгвістики, історії, антропології та інших наук, адже ґрунтовний аналіз цих фразеологізмів досі не проведений, що дозволяє говорити про недостатній рівень опрацювання цього питання в українському мовознавстві.

Власні назви специфічно проявляють себе у складі фразеологічних одиницях (ФО). Досліджуючи їхню природу та функції у складі фразеологізмів, мовознавці звертали увагу на різноманітні, притаманні лише цим ФО, особливості. В. І. Даль у «Напутнім» до збірника «Пословицы русского народа» [1862] обстоював думку про те, що власні назви треба зараховувати «до зовнішнього одягу прислів'я», оскільки «вони здебільшого взяті навмання або для рими, співзвучності, міри» [8, с. 25]. І. І. Вознесенський у своїх дослідженнях звернув увагу на те, що власні назви в народних висловах трапляються досить часто і вживаються як назви осіб, що характеризують групи людей. «Ці імена, мабуть, спочатку запозичені з народних переказів про реальних осіб, а потім стали загальними» [5, с. 22]. Подібна думка підкреслюється й у праці Д. Зеленіна «О личных собственных именах в функции нарицательных в русском народном языке» [1903]. Вчений пояснює, що традиційно «старий погляд на власну назву як на прізвисько зберігся в народі: разом з цим збереглася й подібність власної назви до загальної за функцією» [9, с. 23]. На функційній подібності власних і загальних назв наголошував також Ж. Вандрієс: кожен народ у власній назві шукає осмислення, часто перетворюючи її в символ [2, с. 179]. Натомість О. В. Суперанська чітко відмежовує власні назви від загальних, уважаючи, що у перших основною є «функція номінативна, щоб відрізнити однотипні об'єкти один від одного, на противагу апелятивам, основна функція яких – назвати, щоб повідомити значення, конотувати» [15, с. 3].

Питання про структурну наповненість власних назв як компонентів ФО також викликало жваві дискусії у мовознавчому середовищі. Зокрема, Т. М. Кондратьєва зводить мотивування вжитих у фразеологізмах імен людей до конкретних осіб, що колись мали нагоду чимось відзначитися [11, с. 117]. Однак, на нашу думку, таке тлумачення походження власних назв не завжди є виправданим, адже в

українській мові стійких одиниць із такими компонентами не дуже багато, а в деяких випадках під впливом випробувань часом символіка імен змінилася, тепер їхній зміст сприймається відповідно до сучасних реалій ФО. В. О. Никонов та Є. С. Отін обстоюють думку про розвиток у складі фразеологізмів на позначення імен людей значень ідеологічного та соціального характеру [12, с. 151; 13, с. 46]. Л. В. Бабаєва не надає переваги якомусь одному фактору, що став визначальним в утворенні цих фразеологізмів. Дослідниця акцентує, що у кожному окремому випадку діяли специфічні, притаманні саме йому чинники, виділяючи такі головні з них: 1) ситуація, іноді анекдотична, пов'язана з конкретною особою; 2) готова раніше визначена характеристика імені, на яку спирається вислів; 3) рима; 4) гра на етимологічному значенні імені [1, с. 405-406]. На основі зазначеного можна зробити висновок про те, що, незважаючи на специфічні прояви імен людей як частин ФО, вони «з'явившись у мові, починають асимілюватися й адаптуватися, оскільки, як і всі інші слова в мові, вони повинні підкорятися правилам системи для того, щоб функціонувати в ній» [7, с. 81].

Крім розмаїття поглядів на роль і місце власних назв у структурі фразеологізмів, є різні думки щодо змістового наповнення цих елементів ФО. Дослідниця ономастики Н. М. Пасік у своїй дисертації «Власні назви в українській фразеології та пареміології» [2000] відносить до власних назв не лише імена людей, а й зооніми (Сірко, Рябко), топоніми (Київ, Вінниця), міфоніми (Марена, Див), біблеїзми (Содом і Гоморра, Каїн і Авель), назви античного походження (два Аякси), псевдооніми (Брехунівка, Буваличі), хоча, на нашу думку, це окремі, самостійні, зовсім інші групи фразеологізмів. Г. В. Ходоренко [2011] зараховує до власних імен імена людини, по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми, інтернетівські імена індивідуумів. У своєму дослідженні ми дотримуємося поглядів О. П. Горенко [2007], яка вивчала імена особи, і серед усього масиву власних імен розглядаємо лише імена людей як частину фразеологічних одиниць. Мета дослідження полягає у визначенні структурно-семантичних і когнітивних особливостей фразеологічних одиниць на позначення імені людини як виразників аксіологічних характеристик.

Методологія та методи дослідження. Усебічне дослідження зазначених фразеологічних одиниць передбачає застосування методів структурно-граматичного, семантико-синтаксичного та функціонально-комунікативного аналізу з урахуванням органічної єдності семасіологічного та ономасіологічного принципів інтерпретації мовних і мовленнєвих явищ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктом оцінки досліджуваних одиниць є людина в її різноманітних відношеннях до інших людей, до суспільства, до окремих сфер розумової діяльності, до предметів і явищ реального світу, яка характеризується з погляду психічних і фізичних властивостей, етичних і моральних норм [6, с. 98]. Найчисленнішою та найбільш розгалуженою є група фразеологізмів, які створюють психологічний портрет людини; вона була докладно розглянута в одній із попередніх публікацій.

Значно меншою кількістю одиниць представлена семантична група ***«фізичний та фізіологічний стани людини»***, ФО якої характеризують особу за зовнішністю, фізичними та фізіологічними ознаками. Вони виражають позитивну й негативну емоційно-естетичну оцінку (переважає остання), із відтінком іронії або насмішки, підкреслюючи такі окремі характеристики станів:

а) красива, приваблива особа *(Нашій Горпині гарно і в хустині);*

б) неохайна, брудна людина (*Чотирьох свічок спалила, закім Гриця умила, а п'ятий каганець – такий Грицько поганець);*

в) особа, яка не привертає уваги своєю зовнішністю *(Вбери й пенька, то стане за Панька; Не кожна ж Ганна гарна);*

г) фразеологічні одиниці цієї підгрупи акцентують увагу на негативних властивостях поведінки людини, а саме на схильності до пияцтва, причому обох статей (*Празник – Іван Бражник!; Парася, Парася, медку напилася).*

Семантика фразеологізмів на позначення імені людини є широкою за своїм діапазоном. На різноплановість їхньої семантичної організації вказує О. П. Горенко: «Власні імена людей мають такі основні характеристики, як гендерні та національні, до яких можуть додаватися й інші ознаки: релігійні, соціальні, культурні тощо» [7, с. 81].

У складі виявлених ФО можна виділити ще одну, різноманітну за змістовим наповненням групу, а саме – характеристика ***буття людини*** (взаємин із навколишнім світом). Вона поділяється на такі підгрупи:

1) доля людини:

а) несподівані зміни (*от тобі, бабо, й Юра);*

б) негативні події *(бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть);*

в) сукупність негативних подій, що швидко змінюють одна одну *(на бідного Макара всі шишки летять);*

г) безвихідне становище *(ні сюди Микита, ні туди Микита)*

2) родинне життя:

а) стосунки між парубком та дівчиною. У цих фразеологізмах засуджується:

– дошлюбне статеве життя *(Господи, допоможи Марині перше на хрестини, як на коровай)*;

– перебірливість дівчини у виборі пари *(Наш Гнат десяту вже свата)*;

підкреслюються фізичні вади або негативні риси характеру одного із майбутнього подружжя *(Йде гнида за Демида, світилкою жаба, сваха черепаха; Не плач, Явдохо, що йдеш за нього: нехай плаче він, що бере лихо в двір)*.

б) між чоловіком та дружиною:

– негативне ставлення до подружжя (*Зібрав Бог пару – Карпа і Хвиську);*

– засудження головування дружини у родині *(Іван носить плахту, а Настя булаву)*.

в) між усіма членами родини (*Савка не дурак: не б'є жінку, та б'є мачуху);*

г) виховання дітей (*Чого Івась не научиться, того і Іван не буде вміти)*.

3) соціальний стан. Підкреслюється розшарування суспільства, перебування на певних соціальних щаблях *(Пан з паном, а Іван з Іваном)*.

4) майновий стан людини у ФО оцінюється зазвичай негативно *(Навряд чи є в Кузьми гроші – хіба який чорт підкинув)*.

5) перебування в соціумі. У цій підгрупі переважає така тематична спрямованість змісту:

а) ворожість соціуму до людини: почуття самотності і байдужості *(Робінзон на безлюдному острові; про мене й Семене);*

б) стосунки між членами суспільства *(як (той) Тарас Бульба з Андрієм);*

в) оцінка поведінки або дій (зазвичай негативна) іншими членами соціуму *(вискочити, як Пилип з конопель; як Кузьма з маку вискочити)*.

7) номінації потойбічного світу, який є частиною буття людини (*Гнат безп'ятий, Гнат безп'ятко; Марко Проклятий);*

8) історичні події *(Мамаєве побоїще);*

Група на позначення ***кількісної характеристики суб'єкта чи об'єкта*** є досить обмеженою за складом ФО, проте важливою, адже визначає потенційні можливості фразеологізмів. Часто конкретизація, поглиблення якісної визначеності речі здійснюється через розгляд її в кількісному відношенні. Таким чином, якісний аналіз тісно пов'язаний з кількісним, якість становить внутрішню межу об'єкта, кількість – зовнішню. Категорія кількості у філософському розумінні виступає ступенем визначеності якості як міри й

дає конкретніше знання об'єктивної якісної визначеності предмета мовлення [3, с. 123]. Отже, фразеологічні звороти, що стосуються цієї групи, передають:

1) узагальнено-образну назву точної кількості, об'єму, міри *(по Марусин поясок);*

2) узагальнено-образну назву необмежено великої кількості істот, предметів, явищ зовнішнього світу, певних показників (*Мамаєве нашестя і Мамаєва навала).*

3) узагальнено-образну назву незначної, малої кількості *(з Антонову сльозу; Тільки й людей, що Хома в церкві*).

4) відсутність чогось або когось *(на безлюдді і Хома чоловік).*

Дії, процеси та стани характеризуються у фразеології не лише через кваліативну оцінку, а й через ***темпоральну та локативну***. Лінгвістичні характеристики часу представлені невеликою у кількісному плані групою ФО. При загальному вираженні темпорального значення ФО характеризуються глибшою диференціацією значень [14, с. 128]. Належність до певної підгрупи визначається цілісною семантикою та граматичним значенням звороту. За цими показниками можна виділити кілька підгруп:

1) ФО, що позначають календарну дату, з якою пов'язані певні зміни природи *(Після Івана (Купала) вже не треба жупана; По Петру, то й по теплу; Варвара ніч увірвала; До Миколи не сій гречки, не стрижи овечки; Юріїв день).*

2) ФО характеризують процес виявлення дії як тривалий, необмежений, хоч вихідні значення вказують на межу, термін дії, визначають її в часі:

а) нескоро, не дуже швидко *(від Явдохи за три роки);*

б) ніколи, ні за яких обставин *(на Миколи, та й ніколи);*

в) образно передають поняття «давно, колись, раніше», визначають подію моменту, що передує моменту мовлення (*за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля);*

Максимально близькою до часової характеристики фразеологічної системи мови є група «локативна характеристика», до якої входить обмежена кількість українських ФО, що функціонують у мовній системі як образні позначення реального та ірреального простору, де щось розміщене або відбувається. ФО зі значенням «далеко, на великій відстані» (*куди Макар телят не ганяв; де Сидір козам роги править*) вказують на практично необмежений просторовий вияв ознаки дії.

Отже, семантична класифікація дала змогу оцінити тематичне розмаїття фразеологічних одиниць на позначення імен людей, провести їх детальну систематизацію відповідно до змістової спрямованості.

Досліджувані фразеологізми диференційовано на окремі групи, що характеризуються внутрішньою єдністю: одиниці, які належать до однієї групи, мають спільні смислові ознаки. Найчисельнішою за кількістю підгруп виявилась група на позначення буття людини, оскільки у ній представлені складники матеріального й суспільного життя особи. Окремі фразеологізми відзначилися полісемією значень, що дозволило віднести їх до різних підгруп. Підкреслюючи специфіку сфери застосування цих фразеологізмів, необхідно наголосити на їхній здатності розвивати переносні значення, набувати експресивних конотацій у мовленні, переходячи до розряду загальних назв. Ця особливість фразеологічних одиниць, що позначають імена людей, може бути розглянута і досліджена більш ґрунтовно у подальших розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабаева Л. В. Имена собственные в пословицах и поговорках. *Ономастика Поволжья.* Уфа : Башкир. ГУ, 1973. № 3. С. 402-406.
2. Вандриес. Ж. Язык. Москва : Соцэкгиз, 1937. 410 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : уч. пос. для вузов. 3-е изд., испр. Москва : Высшая школа, 1958. 639 с.
4. Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків : ВП, 2000. 864 с.
5. Вознесенский И. И. О складе или ритме и метре кратких изречений русского народа: пословиц, поговорок, загадок, присказок и др. Кострома, 1908. 23 с.
6. Гальперин И. Р. Информативность единиц языка : пособие по курсу общего языкознания. Москва : Высшая школа, 1974. 175 с.
7. Горенко О. П. Специфіка українських антропонімів. Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. Київ: Логос, 2007. Вип. 72. С. 80-85.
8. Даль В. И. Пословицы русского народа : в 2-х т. Москва : Наука, 1984. Т. 1. 440 с.
9. Зеленин Д. К. Этимологические заметки. Часть 3. О личных собственных именах в функции нарицательных в русском народном языке. Филологические записки. Воронеж, 1903. Вып. 2. С. 19-32.
10. Єрмоленко С. Я. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик. Мовознавство. 1998. № 2-3. С. 25-36.
11. Кондратьева Т. Н. Метаморфозы собственного имени: Опыт словаря. Казань : Изд.-во Казан. ун-та, 1983. 110 с.
12. Никонов В. А. Имя и общество. Москва : Наука, 1974. 278 с.
13. Отин Е. С. Материалы к коннотационному словарю руських онимов. Номинация в ономастике. Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1991. С. 41-48.
14. Пасік. Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Ніжин, 2000. 202 с.
15. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Москва : Наука, 1973. 366 с.